

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
Державний заклад  
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ  
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО» (м. Одеса)  
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ  
ПСИХОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО  
ФАКУЛЬТЕТУ

# **ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР ОСОБИСТОСТІ В ЗВИЧАЙНИХ ТА НАДЗВИЧАЙНИХ УМОВАХ СУЧАСНОСТІ**

## **МАТЕРІАЛИ**

Всеукраїнської науково-практичної конференції  
19-20 травня 2023 року

Одеса  
ФОП Бєлий А.Є  
2023

УДК 159.9: 37.015.3

ББК 88.4

П 86

Друкується згідно рішення Вченої ради Соціально-гуманітарного факультету Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Протокол № 6 від 24.02.2023 р.)

**Психологічний простір особистості в звичайних та надзвичайних умовах сучасності** : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психологія самоздійснення особистості: теорія, досвід, практика» (19-20 травня 2023 р.) / відп. ред. О. П. Саннікова. Одеса : ФОП Бєлий А.Є., 2023. 168 с.

ISBN 978-617-7757-56-5

#### **Редакційна колегія**

- Саннікова О. П. – *доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та диференціальної психології; відповідальний редактор;*
- Василенко І. В. – *кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та диференціальної психології;*
- Санніков О. І. – *доктор психологічних наук, професор кафедри теорії та методики практичної психології.*

Матеріали збірника містять результати теоретико - емпіричних досліджень, що здобуті в процесі науково-дослідної роботи студентів, аспірантів та науковців, які навчаються і працюють у закладах освіти України.

Для студентів, аспірантів, молодих науковців, психологів, педагогів та широкого кола зацікавлених осіб.

За зміст та помилки, що можуть зустрічатися в тексті статей, несуть відповідальність автори.

ISBN 978-617-7757-56-5

© Університет Ушинського, 2023

## МЕХАНІЗМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ АГРЕСИВНИХ І НЕАГРЕСИВНИХ ОСІБ

**Гордієнко І. О.**

*кандидат психологічних наук, старший викладач  
кафедри загальної та диференціальної психології,  
Університет Ушинського*

**Сосніна М. О.**

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,  
Університет Ушинського*

**Анотація.** У статті викладено результати дослідження особливостей прояву механізмів психологічного захисту у осіб з різною агресивністю. Теоретично розглянуто агресію як феномен та один з її аспектів - агресивну поведінку; описано функції та види механізмів психологічного захисту. Вивчення показників агресивності здійснювалось за допомогою опитувальника стану агресії А.Басса та Е.Даркі, механізми психологічного захисту досліджувались за допомогою опитувальника Плутчика-Келлермана-Конте «Індекс життєвого стилю». Наданий аналіз результатів кількісного та якісного аналізу даних. Презентовано результати кореляційного аналізу особливостей взаємозв'язків показників агресії та механізмів психологічного захисту. Встановлено низку значимих додатних кореляційних взаємозв'язків агресивності із механізмами психологічного захисту. Побудовано та проаналізовано профілі механізмів психологічного захисту у осіб, що різняться рівнем агресивності.

**Ключові слова:** агресивність, механізми психологічного захисту, взаємозв'язки.

**Вступ.** Проблема агресії і агресивної поведінки завжди була одною з домінуючих у світовій історії, їй присвячено величезна кількість статей і книг. В Європі і Сполучених Штатах Америки регулярними стали міжнародні конференції, симпозіуми і семінари з цієї проблематики, що вивчається психологами, соціологами, політологами, юристами, біологами, культурологами та іншими фахівцями різних сфер, що свідчить про невгасний інтерес до феномену агресивності та його проявів. Інтегруючим центром вивчення цієї проблеми стає психологія.

Існує безліч теорій і чинників агресії, безліч поглядів на її поняття, що використовується в надзвичайно широкому діапазоні. Повертаючись до подій сьогодення, ми можемо говорити, що питання агресії знову стоїть дуже гостро.

Проблемі агресії присвячено значну кількість досліджень, зокрема, таких авторів, як: А. Фрейд, З. Фрейд, А. Адлер, А. Басса, Ф. С. Бассіна, Е. Берна, Л. Берковіца, Р. М. Грановської, Л. Р. Гребеннікової, Е. Даркі, Е. Еріксона, М. Кляйн, Р. Лазаруса, Д. Паттерсона, Р. Плутчика, В. Райха, Х. Саллівана, Є. Т. Соколової, Д. Таддеши, О. Фенічел, Е. Фромма, К. Хорні, Х. Шредера та інших. Агресія (лат. *aggressio* – напад) у людей – фізична або вербальна поведінка людини, спрямована на пошкодження або зруйнування [2; 3; 5; 6]. Агресія може приймати більш екстремальні та соціально неприпустимі форми, такі як насильство. В наукових дослідженнях агресивність представлено як властивість або рису особистості, як певну систему настанов та усталені патерни поведінки, як емоційний стан, як один з базових інстинктивних механізмів.

Агресивність – риса характеру, що виражається у ворожому ставленні людини до інших людей, до тварин, до навколишнього світу. Агресивними називаються такі дії і таке відношення людини, що проявляється у ворожості до оточуючих, у той же час не викликається будь-якими об'єктивними причинами, не може бути виправдане обставинами, що склалися, або міркуваннями морального або юридичного характеру, зокрема – необхідністю самооборони або захисту інших людей [2]. Надаючи визначення феномену агресивної поведінки, дослідники акцентують увагу, що це така поведінка, яка спричинює шкоду іншим людям або самій ж людині [7]. Агресія може проявлятися у побитті інших людей, у вербальних образах, погрозах, ворожих насмішках, жартах, а також містить непрямі форми фізичної та вербальної агресії (бойкот, ворожа міміка та жестикуляція).

Наприклад, А. Басс та Е. Даркі виокремлюють п'ять видів агресії:

- фізична агресія (фізичні дії проти будь-кого);
- роздратування (запальність, грубість);
- вербальна агресія (загрози, крики, лайка тощо);
- непряма агресія, спрямована (плітки, злісні жарти) і ненаправлена (крики в натовпі, тупання ногами тощо);
- негативізм (опозиційна поведінка).

Найчастіше агресія є наслідком самозахисту людей, що відбуваються на несвідомому рівні. Захисні механізми психіки – несвідомі психологічні механізми, які зменшують тривогу, що виникає з неприйнятних або потенційно шкідливих подразників. Їх розглядали, по-перше, З.Фрейд, А.Фрейд, а потім Р. Келлерман, Х.Р. Конте, та Р. Плутчик вивели таку класифікацію цих механізмів: - витіснення; - регресія; - заміщення; - заперечення; - проєкція; - компенсація; - гіперкомпенсація; - раціоналізація.

Огляд публікацій. А. Басс запропонував найбільш відому

концепцію визначення агресії. Л. Берковіц розглядає стимулювання агресії, агресію, гнів, ворожість і агресивність як окремі, різні, хоча і взаємозв'язані феномени [5]. Багато роботи на тему агресивної поведінки людей, визначення поняття агресія проводили учені Р. Берон, К. Ізард та Х. Хекхаузен [1].

У літературі відрізняють поняття агресивності як стійкої особистісної риси, що виражає схильність до агресивної поведінки, від агресії як форми поведінки, у якій агресивність реалізується, що вказано в роботах, зокрема, Ю.М. Антоняна, А. Басса та В.В. Гульдана [2].

*Різноманіття існуючих підходів до проблеми агресії й агресивності породило деяку невизначеність у розумінні самого терміну. З. Фрейд, Р. Арді, К. Лоренц розглядають агресію як невід'ємну і природну сторону особистості, послабити яку можна шляхом направлення інстинкту в соціально прийнятне русло. Фрустраційний підхід, представниками якого є Л.Берковіц, Дж. Доллард, М. Дуб, О. Маурер, Н. Міллер, С. Розенцвейг, Д. Сірс базується на уявленні про агресію як реакцію на ситуацію фрустрації. Один із засновників теорії соціальної навчання А. Бандура розглядає агресію як соціальну поведінку, що виявляється тільки у визначених соціальних умовах при наявності навичок подібної поведінки, що здобуваються в процесі навчання. Оскільки особистість є багаторівневою динамічною системою, що включає в себе не лише індивідуально-типові, але і соціально-психологічні властивості, що тісно взаємозалежні одна від одної, розгляд агресивності припускає, що агресивні тенденції в структурі особистості можуть виконувати різні функції і реалізовуватися в різних формах агресивної поведінки. На сьогоднішній день багато дослідників сходяться у визначенні агресивності як соціально-психологічної властивості особистості, що формується в процесі її соціалізації. Результати досліджень показують, що середовище і соціальна ситуація дуже впливають на формування і прояв агресивної поведінки.*

*Так, аналіз робіт, присвячених психогенетиці агресивності, свідчить про опосередкованість біологічних передумов агресивності суспільним факторам. Не заперечуючи ролі й інших факторів (фізіологічних, гормональних, генетичних), Р. Берон і Д. Річардсон відзначають, що необхідно в першу чергу вивчати суспільні ситуації, які у своїй сукупності або сприяють, або стримують прояв людської ворожості. У психологічній літературі мають докази того, що визначальне місце у формуванні агресивної поведінки належить механізму навчання на основі спостереження і наслідування при позитивному підкріпленні агресивних реакцій (А. Басс, А. Бандура). Надалі подібні навички удосконалюються і закріплюються з кожним новим актом агресивної поведінки і визначають перевагу соціальних ситуацій, що спонукають до здійснення агресії. Наявність агресивності в структурі особистості може впливати на вибір людиною такого виду діяльності (професії), що найбільше сприяє реалізації даної якості. А.Басс вказав на ряд чинників, від яких залежить сила агресивних звичок. По-перше, це частота і інтенсивність випадків, в яких*

*індивід був атакований, фрустрований, роздратований [6]. Індивіди, які отримували багато гнівних стимулів, ймовірноше реагуватимуть агресивніше, ніж ті, які отримували менше таких стимулів. По-друге, це часте досягнення успіху шляхом агресії, яке, на думку А.Басса, призводить до сильних атакуючих звичок. Успіх може бути внутрішнім (різка послаблення гніву) і зовнішнім (усунення перешкод або досягнення винагороди). Вироблена тенденція до атаки може зробити неможливим для індивіда розрізнення ситуацій, що провокують і не провокують агресію [3; 4]. По-третє, це культурні і субкультурні норми, що засвоюються людиною, які можуть полегшити розвиток у нього агресивності.*

Всі механізми психологічного захисту, за А. Фрейд, допомагають «Я» у боротьбі з інстинктами та мотивовані інстинктивною тривогою, об'єктивною тривогою та тривогою свідомості [6]. Механізми психологічного захисту майже завжди включаються як реакція на внутрішній конфлікт чи тиск зовнішніх обставин, що загрожують самозбереженню, самоповазі, психологічному та фізичному здоров'ю людини. Механізми психологічного захисту послаблює внутріособистісний конфлікт, знижує тривогу та сприяє регуляції поведінки людини. Нормальною реакцією на зовнішній стимул є злість та агресивність, які потрібні для того, щоб забезпечити поведінкову реакцію людини по зміні ситуації або виправдати те, чому людина на неї не реагує. Дія заміщення, наприклад, проявляється в розрядці пригнічених емоцій (як правило, ворожості, гніву), які спрямовуються на об'єкти, що становлять меншу небезпеку або доступніші, ніж ті, що викликали негативні емоції та почуття. При проекції агресивність нерідко приписується оточуючим, щоб виправдати свою власну агресивність чи недоброзичливість, яка проявляється ніби в захисних цілях. Отже, у психологічних джерелах вказується, що агресивна поведінка може виступати по-перше як прояв механізмів психологічних захистів особистості і проявлятися як їх актуалізація і по-друге – агресивність може впливати на них як чинник, тобто агресивність особистості може обумовлювати активізацію певних механізмів психологічного захисту.

Зауважується також, що функцією психологічного захисту є захист сфери свідомості від негативних, травмуючих особистість, переживань. Тож сама агресивна поведінка може бути захисною, і механізми психологічного захисту можуть активізуватися для виправдання агресивної поведінки. У той самий час робота зрілих видів психологічного захисту може запобігти чи зменшити інтенсивність агресивних проявів [1; 5].

Метою даної статті є виклад результатів дослідження взаємозв'язків між різною агресивністю особистостей та механізмів психологічного захисту.

**Методологія та методи дослідження.** З метою виявлення рівня показників, що вивчаються, було обрано такий комплекс психодіагностичних методик: Опитувальник стану агресії Басса-Даркі, що був розроблений А. Бассом та А. Даркі в 1957 р. і призначений для діагностики агресивних та ворожих реакцій; Опитувальник Плутчика-Келлермана-Конте «Індекс життєвого стилю» (Life Style Index, LSI). Методика призначена для визначення системи механізмів психологічного захисту, що можуть показати як головні, ведучі стратегії захисту особистості, так і ступінь напруги кожного з них.

В емпіричному дослідженні брали участь 32 особи у віці від 25 до 45 років. Обробка даних проводилась за допомогою програми Microsoft Excel for Microsoft Windows та статистичного пакету SPSS Statistics 17.0.

**Результати та їх обговорення.** Було здійснено кореляційний аналіз, який встановив взаємозв'язки між показниками різних видів механізмів психологічного захисту та агресивності. Результати кореляційного аналізу презентовано у табл.1.

Таблиця 1

**Значимі кореляції між показниками агресивності (А.Басс, Е.Даркі) та механізмами психологічного захисту (Р. Плутчик, Г. Келлерман, Х.Р. Конт)**

Показники МПЗ	Показники агресивності								
	PA	INA	IT	NV	RT	SP	VA	EI	AI
RN									411*
RS	350*	353*	530**		396*			378*	
DS	572**		648**		395*			415*	648**
DL				391*					
PR	454**		376*			495**	392*	473**	531**
CT			461**		467**			412*	369*
TTD	471**		498**					412*	528**

*Примітки.* 1. Нулі та коми опущені. 2. Знак \* вказує на рівень значущості  $p \leq 0,05$ , \*\* –  $p \leq 0,01$ . 3. Скорочення. Показники агресивності: AI – індекс агресивності, EI – індекс ворожості, PA – фізична агресія, INA – непряма агресія, IT – роздратування, NV – негативізм, RT – образа, SP – підозрілість, VA – вербальна агресія, FG – почуття провини. Показники механізмів захисту: RN – витіснення, RS – регресія, DS – заміщення, DL – заперечування, PR – проекція, CT – компенсація, TTD – загальна напруга МПЗ.

За результатами дослідження виявлено значимі додатні кореляції між показниками агресивності та психологічним захистом особистості. Так, показник фізичної агресії (PA) виявив значущі на високому рівні кореляційні зв'язки із такими показниками

психологічного захисту як заміщення (DS), проєкція (PR) ( $p \leq 0,01$ ), регресія (RS) ( $p \leq 0,05$ ), та загальною напруженістю захистів (TTD) ( $p \leq 0,01$ ).

Показник непрямой агресії (INA) має значимий на 5% рівні додатний зв'язок із показником регресія (RS).

Показник роздратування (IT), за результатами нашого дослідження, виявляє значущі на високому рівні додатні кореляційні зв'язки з більшою частиною механізмів психологічного захисту: заміщенням (DS), регресією (RS), компенсацією (CT) ( $p \leq 0,01$ ), проєкцією (PR) ( $p \leq 0,05$ ) та загальною напруженістю психологічних захистів (TTD) ( $p \leq 0,01$ ). Показник негативізму (NV) має додатну кореляцію із показником заперечення (DL) ( $p \leq 0,05$ ), а показник агресивності «підозрілість» (SP) – з показником психологічного захисту «проєкція» (PR) ( $p \leq 0,05$ ).

Зростання показника агресивності «образа» (RT) супроводжується зростанням за показниками механізмів психологічного захисту: компенсація (CT) ( $p \leq 0,01$ ), регресія (RS) та заміщення (DS) ( $p \leq 0,05$ ).

Крім того нами виявлені значимі додатні кореляції загального індексу ворожості (EI) та загального індексу агресивності (AI) із широким спектром показників захисних механізмів. Зокрема загальний індекс ворожості (EI) встановлює зв'язок на 1% рівні з показником PR (проєкція), на 5% рівні з показниками: DS (заміщення), TTD (загальна напруженість психологічних захистів), CT (компенсація), RS (регресія); загальний показник індексу агресивності (AI) виявляє значимий зв'язок із механізмами захисту: заміщення (DS), проєкція (PR) ( $p \leq 0,01$ ), витіснення (RN), компенсація (CT) ( $p \leq 0,05$ ) та загальним показником напруженості психологічних захистів (TTD) ( $p \leq 0,01$ ).

З проведеного кореляційного аналізу можна зробити висновок про існування щільного взаємозв'язку агресивності та психологічних захистів.

Для виявлення особливостей МПЗ осіб з різною агресивністю, нами було застосовано традиційний у диференціальній психології підхід: групування обстежених за певною ознакою [3], у нашому випадку у якості ознаки виступив рівень агресивності (показник AI за методикою Баса-Дарки). Було виділено дві групи осіб:

група Г1А+, що характеризується високим рівнем агресивності;

група Г2А- – група респондентів із низьким рівнем агресивності.

За допомогою методу групування за певною ознакою було згруповано у профілі співвідношення показників механізмів психологічного захисту у даних двох групах респондентів.



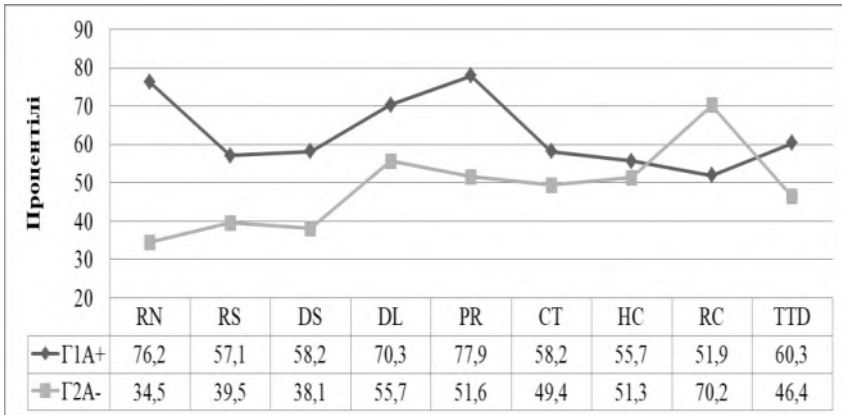


Рис. 1. Особливості психологічного захисту осіб з різним рівнем агресивності

*Примітки. Скорочення. RN – витіснення, RS – регресія, DS – заміщення, DL – заперечування, PR – проекція, CT – компенсація, HC – гіперкомпенсація, RC – раціоналізація, TTD – загальна напруга захистів.*

На рисунку 1. представлені профілі показників психологічного захисту у двох групах респондентів. На осі ОХ розміщені показники механізмів, на осі ОУ – значення цих показників, що виражені у процентілях. Середня лінія ряду проходить через 50-й процентіль. Кожний профіль відображає середні значення відповідних показників механізмів психологічного захисту усіх представників двох виділених груп.

Як можна побачити з рис.1, профілі механізмів захисту у групах респондентів з різною агресивністю різняться. Так, у групі осіб з високою агресивністю (Г1А+) спостерігається високий рівень прояву таких психологічних захистів як витіснення (RN) та проекція (PR), при тому значення цих показників розташовані у зоні четвертого квартилю розподілу (від 75 до 100 процентілів). У зоні третього квартилю розподілу (від 50 до 75 процентілів) розташовані показники таких психологічних захистів як регресія (RS), заміщення (DS), заперечення (DL), компенсація (CT), гіперкомпенсація (HC), раціоналізація (RC). Загальний рівень напруженості психологічних захистів (TTD) у цій групі також відповідає рівню вище середнього (цей показник розташований у зоні третього квартилю розподілу).

У групі осіб з низькою агресивністю (Г2А-) показники прояву механізмів психологічних захистів не виходять за межі третього квартилю розподілу, що говорить про їх інтенсивність на межі до вище середнього рівня. Так показники таких психологічних захистів як: заперечення (DL), проекція (PR), гіперкомпенсація (HC)

знаходяться майже на середній лінії рядуу у 50 процентілей, що відповідає середньому рівню, а раціоналізація (RC) майже виходить на межу четвертого квартилю розподілу, що відповідає близькому до високого рівню прояву у цій групі. Показники таких психологічних захистів як витіснення (RN), регресія (RS), заміщення (DS) та компенсація підпадають у зону другого квартилю розподілу (від 25 до 50 процентілів), що відповідає рівню нижче середнього. Загальний рівень напруженості психологічних захистів (TTD) у цій групі також на середньому рівні (верхня межа другого квартилю розподілу).

Отже, можна зробити висновок про те, що у групі респондентів із високим рівнем агресивності найбільш проявленими є такі психологічні захисти як витіснення та проєкція, а у групі із низькою агресивністю – раціоналізація. Напруженість психологічних захистів у групі з високою агресивністю вище середнього рівня, а у групі із низькою агресивністю – нижче за середній.

**Висновки.** Таким чином, емпірично доведено взаємозв'язок психологічного захисту із агресивністю. Зроблено висновок про те, що у групі респондентів із високим рівнем агресивності найбільш проявленими є такі психологічні захисти як витіснення та проєкція, а у групі із низькою агресивністю – раціоналізація. Напруженість психологічних захистів у групі з високою агресивністю – вище середнього рівня, а у групі із низькою агресивністю – нижче за середній.

### Література

1. Коломієць О. Психологія агресивності: соціальний контекст. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. Київ : Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 92 (1). С. 292-296.
2. Мізерна О. О. Феномен агресивності в рамках еволюційно-генетичного та етикогуманістичного напрямків. *Психологія: Збірник наукових праць НПУ імені М.П.Драгоманова*. Вип. 11. Київ : Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2000. С. 72-77.
3. Саннікова О. П., Ульянова Т. Ю. Співвідношення показників конфліктності та агресивності. *Наука і освіта*. 2014. № 2. С. 45-50.
4. Anderson C. A., Bushman B. J. *Human aggression*. Department of Psychology, Iowa State University, Ames, Iowa. 2002. 50011-318
5. Berkowitz L. Weapons as Aggression Existing Stimuls. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1997. № 7. P. 133-138.
6. Breuer J., Elson M. Frustration-aggression theory. *The Wiley Handbook of Violence and Aggression* / Sturmeу P. (Ed.). Chichester: Wiley Blackwell, 2017. P. 1-12.
7. Hellinger M., Carr E. M. Self psychology and aggression: Reflections on aversive experience, culture, and building developmental capabilities. *A Topical Journal for Mental Health Professionals*. 2021. № 41(3). P. 199-212.